अर्जुन उवाच

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १७.१॥

॥ ॐ ॥ चतुर्दशाध्याये 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं' (१४.१९) इत्यादिना सर्वोऽपि परिणामो गुणकृत इति सामान्यत उक्तस्यात्र सत्त्वादिगुणकृतानां श्रद्धानामाहारस्य तपःप्रभृतिकर्मणां च सदसद्रूपाणां भेदोक्त्या प्रपञ्चनं क्रियते । पूर्वत्र शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा कर्म कार्यमित्युक्ते लब्धावसरोऽर्जुनः शास्त्रविध्यज्ञानिनां का स्थितिरिति पृच्छति ॥ य इति । ये जनाः शास्त्रविधिमुत्सृज्य अज्ञात्वा श्रद्धयाऽन्विताः श्रद्धामात्रेण यजंते । तेषां निष्ठा तु स्थितिस्तु का कीदृशी । तामेव विविच्याह ॥ सत्त्वमित्यादिना । किं सात्त्विकी राजसी तामसी वा स्थितिरित्यर्थः । ते किं सात्त्विका राजसास्तामसा वेति यावत् ॥ १७.१॥

श्रीभगवानुवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥ १७.२॥

ते त्रिविधा अपि संतीति भावेन प्राक् यागाङ्गतया यष्टृविशेषणत्वेनोक्तश्रद्धां सात्त्विकत्वादिना विभज्य तदाश्रयेण तेषां सात्त्विकत्वादिस्वरूपमाह ॥ त्रिविधेति द्वाभ्यां । श्रद्धा आस्तिक्यनिष्ठा स्वभावजैवेत्यन्ययः । मनोवृत्तिश्रद्धाव्यावृत्तये स्वभावजैवेत्युक्तम् । तां त्रिविधां शृणु श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुर्वित्यर्थः । तदन्वितैः क्रियमाणयजनप्रकारं शृण्वित्यर्थः ॥ १७.२॥

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।

श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥ १७.३॥

अस्तु श्रद्धा त्रिविधा । तेषां का निष्ठेति प्रश्नस्य किमुत्तरमित्यत आह ॥ यो यच्छ्रद्धः स एव स इति । यो यजमानः सात्त्विकश्रद्धः स सात्त्विकः । यो राजसश्रद्धः स राजसः । यस्तामसश्रद्धः स तामस इत्यर्थः । कुत एवमित्यतस्तदुपपादनायोक्तम् ॥ सत्त्वेति । सर्वस्य जंतोः श्रद्धा सत्त्वानुरूपा जीवस्वरूपानुरूपा भवति । 'सत्त्वं जीवः क्वचित्प्रोक्तः' इत्यादिवचनात् । श्रद्धायाः जीवस्वरूपानुरूपत्वात्तया तत्स्वरूपं ज्ञेयमित्यर्थः । श्रद्धायाः जीवानुरूपत्वमेव कुत इत्यत उक्तम् ॥ श्रद्धेति । अयं पुरुषो जीवः श्रद्धामयः । तादात्म्यार्थे मयट् । श्रद्धास्वरूप इत्यर्थः ॥ १७.३॥

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ १७.४॥

'यो यच्छ्रद्ध' इत्यत्र सात्त्विकादिश्रद्धः सात्त्विकादिरित्युक्तम् । तत्र सात्त्विकश्रद्धादिः किं कर्मवानिति जिज्ञासायां तां शृण्विति प्रतिज्ञातमाह ॥ यजंत इति । सात्त्विकाः सात्त्विकश्रद्धावंतः, शास्त्रविधानमजानंतोऽपि सात्त्विकश्रद्धामात्रान्विता जना इति यावत् । देवान् यजंते । राजसा राजसश्रद्धावंतः शास्त्रविधानमजानंत इति सर्वत्र ज्ञेयम् । यक्षरक्षांसि यजंते । तामसास्तामसश्रद्धावंतः प्रेतादीन् यजंते । यद्यपि यागविधिषु 'ऐन्द्रं दधि' इत्यादिषु इन्द्रादिदेवता एवोद्देश्यतया श्रुताः इति राजसादिरपि तत्र श्रुतदेवतोद्देशेनैव यजनं करोति । तथापि तैरिष्टं यक्षराक्षसाः । 'दीनत्वाद्देवनामानो ब्रह्मेन्द्रादिसनामकाः । गृह्णंति' (महाविष्णु पु.) इति स्मृत्या तत्तन्नामकयक्षादीनामेव तत्तद्यज्ञभोक्तृत्वाद्यक्षरक्षांसि यजंत इत्याद्युक्तमिति ज्ञेयम् । अत्र देवयाजिनां विष्णुभक्त्यादिमत्त्वान्मोक्ष एव फलम् । राजसानां तु स्वर्गप्रतिनिधित्वेन कल्पितः साङ्कल्पिकः स्वर्गः । तामसानां तु शिवपरिवारभूतादित्वप्राप्तिः फलं ज्ञेयम् । 'मोक्षः साङ्कल्पिकः स्वर्गो भूतादित्वं फलं क्रमात्' (महाविष्णु पु.) इति स्मृतेः ॥ १७.४॥

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥ १७.५॥

न केवलं तामसानां भूतादित्वं तमःप्राप्तिरपीत्याह ॥ अशास्त्रेत्यादि द्वाभ्याम् । ये जनाः शास्त्रादन्येन दुरागमादिना विहितं घोरं महाकष्टरूपं तपः दंभाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः

इच्छासक्त्याग्रहयुक्ताः संतस्तप्यंते कुर्वंति ॥ १७.५ ॥

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ १७.६ ॥

किञ्च शरीरस्थं भूतग्रामं लक्ष्म्यादिदेवतासमुदायं मां चांतर्नियामकत्वेन शरीरस्थं कर्शयंतोऽ(तःकृशत्वेन)ल्पगुणत्वेन पश्यंतोऽचेतसोऽविवेकिनः । तानासुरनिश्चयानसुरसंबन्धिनिश्चयान्विद्धि जानीहि । ते दैत्यरक्षःपिशाचा इत्यर्थः । तमःप्राप्तियोग्या इति भावः ॥ १७.६ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ १७.७ ॥

श्रद्धाभेदात्सात्त्विकादिभेदः, तत्तदीयसदसत्कर्मविवेकेन सात्त्विकादिस्वरूपविवेक उक्तः । आहारादिभेदेनापि तेषां विवेकं प्रतिज्ञापूर्वमाह ॥ आहारस्त्वित्यादिसप्तभिः । सर्वस्येति सात्त्विकादिजनस्येत्यर्थः । यज्ञस्तपोदानं तथा त्रिविधमित्यर्थः ॥ तेषामिति । आहारादिनामित्यर्थः ॥ १७.७ ॥

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ १७.८ ॥

आहारभेदं तावत् त्रिभिराह ॥ आयुरित्यादिना । आयुर्जीवनम् । सत्त्वं साधुत्वम् । सात्त्विकवस्तुसेवनेन चित्तशुद्धिः । बलं शक्तिः । आरोग्यं रोगराहित्यम् । सुखं सकृदुपभोगेऽपि बहुकालीनम् । प्रीतिरूपभोगकालीनं सुखम् । एतेषामायुरादीनां विवर्धनाः विशेषेण वृद्धिहेतवः । रस्याः रसयुक्ताः । स्निग्धाःस्नेहवंतः । स्थिराः सेवनेन बहुकालगुणप्रदाः आज्यादयः । अनुभवे सति पश्चादपि भूयादिति मनोहारिणो हृद्याः । एते आहाराः । कर्मणि घञ् । भक्ष्यपदार्थाः । सात्त्विकानां सत्त्वगुणयुक्तानां प्रियाः आयुरादिविवर्धना इति विशेषणोक्त्या तद्विपरीतत्वे रस्यादीनामपि राजसत्वमेवेति ज्ञेयम् । १७.८ ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ १७.९ ॥

कटु मरीचिकादिः । आम्लो जंबीररसादिः । लवणं प्रसिद्धम् । अत्युष्णम् । अतिशब्दः सर्वत्र संबध्यते । उष्णं तीक्ष्णं सर्षपादि । रूक्षं स्वतो नीरसम् । विदाहि विशेषेण दग्धं

संतापकरं वा । एते आहाराः राजसस्येष्टाः प्रियाः । दुःखं शोको दौर्मनस्यं आमयो रोगः एतत्त्रयप्रदाः । दुःखादिदत्वविशेषणोक्त्या तदभावे कट्वादीनां सात्त्विकत्वमेवेति ज्ञेयम् ॥ १७.९ ॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥ १७.१० ॥

यातयामं यामांतरितपाकम् । पूर्वं स्वादु पश्चादन्यथाजातं रसं गतरसम् । पूति दुर्गन्धम् । पर्युषितं दिनांतरितपक्वम् । अन्यभुक्तावशिष्टं उच्छिष्टम् । अमेध्यमपवित्रम् । भोजनम् । कर्मणि ल्युट् । भोज्यम् । यातयामादि भोज्यं वस्तु यत्तत्तामसप्रियं, तादृशं वस्तु भोजनविषयतया तामसप्रियमित्यर्थः । स्वादुत्वादेः पुरुषभेदेन व्यवस्थितत्वेऽपि शुद्धभागवतस्वभावोपेक्षया स्वादुत्वादिकं ध्येयम् ॥ १७.१० ॥

अफलाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः ॥ १७.११ ॥

यज्ञभेदेन सात्त्विकादिभेदमाह ॥ अफलेति । फलाकाङ्क्षारहितैर्यो यज्ञो विधिदृष्टो विधिज्ञानपूर्वकः यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय इज्यते अनुष्टीयते स सात्त्विवक (???) इत्यर्थः ॥ १७.११ ॥

अभिसंधाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १७.१२ ॥

फलमभिसन्धाय मे भूयादिति कामयमान एव अपि दंभार्थमेव आत्ममहत्त्वप्रदर्शनार्थमेव यदिज्यते तं यज्ञं राजसं विद्धि ॥ १७.१२ ॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥ १७.१३ ॥

असृष्टान्नं अन्नदानहीनम् । शिष्टं व्यक्तम् ॥ १७.१३ ॥

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ १७.१४ ॥

प्राक् प्रतिज्ञातं तपोभेदेन सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं शारीरादिभेदेन तत्त्रैविध्यं तावदाह ॥ देवेति । देवादिपूजनं यथायोग्यं ध्येयम् । शौचं बाह्याभ्यंतररूपम् । ब्रह्मचर्यमूर्ध्वरेतस्त्वम् ।

शारीरं शरीरसंबन्धि ॥ १७.१४ ॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ १७.१५ ॥

अनुद्वेगकरं परस्यातङ्को यथा न भवति तादृशं वाक्यम् ।
सत्यं यथार्थवाक्यमिति सर्वत्रान्वेति । प्रियम् । श्रवणसमये
पुनः पुनः श्रवणेच्छाकरम् । हितं कालांतरे सुखकरं च ।
स्वाध्यायाभ्यसनं च यत्तदिति शेषः । वाङ्मयं वागात्मकं तपः ॥ १७.१५ ॥

मनः प्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १७.१६ ॥

मनःप्रसादः विषयेष्वप्रयासेन प्रवृत्तिः । सौम्यत्वं अक्रौर्यम् ।
मौनं मननशीलत्वम् । आत्मविनिग्रहः आत्मनि परमात्मनि मनसो
विशिष्यावस्थानम् । भावे आशये संशुद्धिः । नानाकामराहित्यम् ।
इत्येतन्मानसं तपः उच्यते ॥ १७.१६ ॥

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ १७.१७ ॥

इदानीं सात्त्विकादितपोभेदेन सात्त्विकादिजीवभेदं प्रतिज्ञापूर्वमाह ॥
श्रद्धयेत्यादिभिस्त्रिभिः । नरस्तप्तं कृतं तपः यत् तत्
त्रिविधमित्यर्थः । तत्कथमित्यत आह ॥ अफलेति ।
युक्तैर्भगवदर्पणादियोगयुक्तैः तप्तं तप इत्यनुषज्यते ॥ १७.१७ ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ १७.१८ ॥

सत्कारो मनसा आदरः । मानो वाचा प्रशंसा । पूजा अर्चनम् ।
एतदर्थं दंभेन च आत्मनो महत्त्वप्रदर्शनार्थं वा यत्तपः
क्रियते तत्तपः इह लोके राजसं प्रोक्तम् । चलं पातभयेन
चलनहेतुः । अध्रुवं क्षयिष्णु ॥ १७.१८ ॥

मूढग्राहेणाऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥ १७.१९ ॥

मूढग्राहेण अविवेकदुराग्रहेण आत्मनः पीडया परस्य
शत्रोरुत्सादनार्थं वा यत्तपः क्रियते तत्तामसम् ॥ १७.१९ ॥

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥१७.२०॥

प्राक् प्रतिज्ञातसात्त्विकादिभेदेन दानभेदमाह (प्राक् प्रतिज्ञातदानभेदेन सात्त्विकादिभेदमाह) ॥ दातव्यमित्यादित्रिभिः । दातव्यमित्यास्तिक्यबुद्ध्या दानम् । कर्मणि ल्युट् । दातव्यं वस्तु पुण्यदेशे पुण्यकालेऽनुपकारिणे उपकारमनपेक्ष्य सत्पात्रे च पात्राय दीयते इति यत् तद्दानं सात्त्विकम् ॥१७.२०॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥१७.२१॥

परिक्लिष्टं अन्यायार्जितं द्रव्यम् ॥१७.२१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥१७.२२॥

अदेशकाल इति द्वन्द्वैकवद्भावः । अशुचिदेशकालयोः असत्कृतं नमस्कारादिसत्काररहितम् । अवज्ञातं अवज्ञाकरणयुक्तं यथा तथा । पात्रेभ्यः यद्दीयते तत्तामसमित्यर्थः ॥१७.२२॥

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥१७.२३॥

'अफलाकाङ्क्षिभिः' इत्यादिना पूर्वं यज्ञतपोदानानां सात्त्विकत्वादिहेतवोऽसाधारणधर्माः उक्ताः । साधारणांस्तु वक्तुमनेककर्तृकचरितानुवादरूपपुराकल्पाख्यार्थवादमाह ॥ ओमित्यादिना । निर्दिश्यते अनेनेति निर्देशो नाम ब्रह्मणः त्रिविधः स्मृतः । ओतं प्रविष्टमाश्रितं इति यावत्, जगद्यत्र परे इति वा, ईश्वरो वा जगति प्रोतः प्रविष्ट इति वा व्युत्पत्त्या ओमिति नाम हरेः । 'अव रक्षणकांतिगतिप्रवेशे'त्याद्यर्थस्यावतेः 'अवतेष्टिलोपश्चेति' सूत्रेण मन्प्रत्ययः । तस्य टिलोपे ज्वरत्वरेत्यूठि सार्वधातुकेति (आद्गुणं तु क इति) गुणे च ओमितिरूपसिद्धेः । गुणैस्ततत्वाद्वा तदि(मि)त्यस्य परोक्षवाचित्वाद्ब्रह्मणश्च वेदैकवेद्यतया परोक्षत्वात्तदिति नाम । निर्दोषसर्वशुभगुणपूर्णत्वात्सदिति नामेति ज्ञेयम् । तेन ब्रह्मणा ब्राह्मणादयः पुरा सृष्टिकाले विहिताः सृष्टाः । वेदानां विधानं नाम अभिव्यक्तिर्ज्ञेयाः ॥१७.२३॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७.२४ ॥

तस्मादोमित्यस्य भगवन्नामत्वात् ओमित्युदाहृत्य ॐकारमुच्चार्य ब्रह्मवादिनां सततं यज्ञादिक्रियाः विधानोक्ताः विध्युक्ताः प्रवर्तते । एतेनोक्तोङ्कारार्थधीपूर्वकं ओमित्युच्चार्य ब्राह्मणैः सह विध्युक्तदिशाऽनुष्ठानं यज्ञादेः सात्त्विकत्वे हेतुरुक्तो भवति ॥ १७.२४ ॥

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ १७.२५ ॥

किञ्च तत्परोक्षं फलं स्वर्गाद्यनभिसन्धाय मम स्यादित्यनिच्छन्, तथा तत् वेदैकगम्यतया परोक्षभूतं ब्रह्म अभिसन्धाय ममास्पदं स्यादितीच्छन्यज्ञोग्निहोत्रादि तपःक्रियाः प्रागुक्तशरीरादितपोरूपक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः मोक्षकाङ्क्षिभिः क्रियंत इत्युक्त्या वेदैकवेद्यतया तत्पदोक्तब्रह्मोद्देशेनेतरफलानुद्देशेन च क्रियमाणत्वरूपधर्मांतरमपि यज्ञादेः सात्त्विकत्वादिहेतुरुक्तो भवति । तदिति ब्रह्मोद्दिश्य यज्ञादेः करणाच्च ब्रह्मणस्तदिति नामेति चोक्तं भवति ॥ १७.२५ ॥

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ १७.२६ ॥

किञ्च साधुगुणोपेततया सच्छब्दार्थभगवज्ज्ञानपूर्वकतयाऽनुष्ठानमपि सात्त्विकत्वहेतुधर्मांतरं यज्ञादेरिति भावेन सच्छब्दार्थमाह ॥ सद्भाव इति । सद्भावे असतः सत्तारूपप्रजननार्थे साधुभावे साधुत्वे, प्रशस्ते कर्मणि शुभकर्मणि चेत्यर्थः ॥ १७.२६ ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ १७.२७ ॥

भगवन्निष्ठापूर्वकत्वमपि कर्मणः सात्त्विकत्वहेतुभूतं धर्मांतरमिति भावेन निष्ठाऽपि सच्छब्दार्थं इत्याह ॥ यज्ञ इति । स्थितिर्निष्ठा । भगवानेभिरवश्यं फलं प्रयच्छतीति बुद्धिरिति यावत् । किञ्च भगवद्विषयतयाऽनुष्ठानमपि धर्मांतरमिति भावेनाह ॥ कर्मेति । तदर्थोऽयं (तदर्थीयं) सच्छब्दार्थभगवदर्थोऽयम् (भगवदर्थीयम्) ॥ १७.२७ ॥

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेप्य नो इह ॥ १७.२८ ॥

यज्ञादेः सात्त्विकत्वहेतुभूतधर्मानुक्त्वा तदन्यथात्वेऽपि हेतुभूतधर्मानाह ॥ अश्रद्धयेति । भगवच्छ्रद्धाभावेनेत्यर्थः । हुतमित्यादौ शास्त्रानुसारेणेति योज्यम् । भगवच्छ्रद्धां विना शास्त्रानुसारेणानुष्ठितमपि यद्धोमादिकं तदसदेवोच्यते । तत्प्रेत्य न च इह च नो । ऐहिकामुष्मिकपुमर्थप्रदं नेत्यर्थः । अतो भगवच्छ्रद्धाभक्त्यादिपूर्वकमेवानुष्ठितहोमादीनि इहामुत्र फलप्रदानीति श्रद्धैव प्रयोजिकेति सैव "त्रिविधा भवति श्रद्धे"त्यादिना प्राधान्येनोक्तेति भावः । वस्तुतस्तु श्रद्धाभावे शास्त्रानुसारित्वमेव नेति ज्ञेयम् ॥ १७.२८॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

सप्तदशोऽध्यायः